

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-06

УДК 316.2:001.9

ПАРАДИГМА МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА МАНУЕЛЯ КАСТЕЛЬСА: ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ІМПЛІКАЦІЇ ДЛЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Агарков Марко Васильович – аспірант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>, e-mail: mark.agarkov@gmail.com

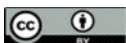
У статті досліджуються становлення та розвиток теоретичних уявлень про мережеве суспільство. З метою теоретичного узагальнення автор концептуалізує парадигму мережевого суспільства за Мануелем Кастельсом. Розглядається генеза мережевої теорії, аналізується низка інших концепцій розвитку суспільства. На їхній основі виділяються етапи розвитку суспільств. Мережева теорія репрезентується як продовження концепції постіндустріального / інформаційного суспільства. Наголошується, що мережева теорія на макрорівні дозволяє аналізувати сучасний етап суспільного розвитку в контекстах глобалізації та інформатизації. Аналізуються теоретичні напрацювання таких розробників концепції мережевого суспільства, як Баррі Уеллман, Ян ван Дайк та Мануель Кастельс. Основна увага приділяється теорії мережевого суспільства, запропонованій М. Кастельсом, зокрема здійснюється спроба виділення ключових понять мережевої парадигми. Акцентується на відсутності загальноприйнятого категоріально-понятійного апарату мережевої парадигми. Підкреслюється, що концептуалізація мережевої теорії суспільства надає можливість осмислення горизонтальної соціальної організації як такої, що зумовлює специфіку функціонування основних сфер суспільного життя, в тому числі освітньої сфери. Окреслюються основні, найбільш очевидні риси мережевого суспільства, зокрема такі, як гнучкість, масштабованість, живучість, включення / виключення. Мережеве суспільство представляється як суспільство, в якому соціальні відносини організовані навколо мереж, інформація створює технологічну основу, а інформаційна епоха виступає історичним контекстом, в якому, власне, виникає і розвивається це суспільство. Окрема увага приділяється аналізу можливостей застосування останньої версії мережевої теорії Мануеля Кастельса до вивчення системи сучасної освіти. Визначаються напрямки подальших наукових розвідок з обраної проблематики, зокрема необхідність акцентувати увагу на деструктивних аспектах мережевих технологій.

Ключові слова: мережеве суспільство, мережа, Мануель Кастельс, інформаційна епоха, постіндустріальне суспільство, теорія мережевого суспільства, вища освіта.

Для цитування: Агарков М. В. Парадигма мережевого суспільства Мануеля Кастельса: потенціал теоретичної концептуалізації та імплікації для вищої освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2024. Випуск 52. С. 68-81. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-06>

How to Cite: Aharkov, M. (2024) 'Manuel Castells' Paradigm of the Network Society: the Potential for Theoretical Conceptualization and Implications for Higher Education'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 52. pp. 68-81. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-06>

Постановка проблеми. Сучасний етап еволюції суспільного відзначається суттєвими зрушеннями та трансформаціями, які постійно прискорюються та примножуються. Це підштовхує до поглибленого теоретичного осмислення та артикуляції характеристик, атрибутів, можливостей, ризиків та трендів сучасного соціального розвитку. Довгий час це відбувалося в концептуальних рамках різноманітних концепцій, зокрема теорій «корпоративного суспільства», «пізнього капіталізму», «посткапіталізму», «менеджеріального суспільства», «масового суспільства» та інших. І з-поміж цих концепцій однією з найпоширеніших стала саме ідея «постіндустріального суспільства», хоча вже із самого початку створення цього концепту він ставився багатьма теоретиками під сумнів як неповний і такий, що не відбиває сутнісних характеристик сучасного суспільного життя. Відтак виникали нові терміни та концепції для пояснення характеру епохи, що йде на зміну індустріальному суспільству, і тут можна згадати концепти «інформаційного суспільства» (запропонований Д. Беллом, Й. Масудою, Е. Тоффлером, Ф. Фукуямом та іншими), «суспільства знань» (П. Друкер, Ф. Рів'єр), «технотронне суспільство» (З. Бжезинський), «суспільство ризику» (У. Бек, Е. Гідденс, К. Лай, Н.Луман), «нетократії» (А. Бард, Я. Зодерквіст) та

«соціально спрямоване суспільство» (В. Хмелько). Серед них останнім часом набирає популярності і активно використовується концепт «мережевого суспільства» (Ян ван Дайк, Б. Уеллман, М. Кастельс та інші).

Отже, проблема полягає у складності та багатогранності сучасного суспільства, яке перебуває в постійному русі та трансформації, і відносно якого існуючі концепції, хоча й намагаються охопити різні аспекти цих змін, часто виявляються недостатніми або занадто вузькими. Гносеологічні аспекти цієї проблеми полягають у наступному: по-перше, багатогранність та динамічність об'єкта дослідження, адже сучасне суспільство є надзвичайно складним та швидкозмінним явищем, що охоплює безліч взаємопов'язаних процесів, які постійно впливають один на одного, і ускладнює, а в чомусь навіть унеможлиблює, створення єдиної всеосяжної теорії; по-друге, це різноманітність методологічних підходів: різні наукові дисципліни (соціологія, політологія, філософія, економіка тощо) використовують різні методи дослідження суспільства, що призводить до множинності інтерпретацій та ускладнює синтез різних теоретичних підходів; по-третє, це проблема термінології: багато термінів, які використовуються для опису сучасного суспільства, мають різні значення для різних авторів, що ускладнює міждисциплінарний діалог та пошук загальних підходів.

Особливої актуальності теорія мережевого суспільства набуває у сфері дослідження сучасної системи вищої освіти. Університети як ключові соціальні інституції виявилися не лише користувачами цифрових технологій, але й активними акторами мережевих трансформацій. Сучасна вища освіта дедалі більше функціонує як гнучка, мережево організована система, яка реагує на глобальні виклики – пандемії, війни, цифровий розрив через зміну парадигм знання, комунікації та організації навчального процесу. Саме тому мережеву теорію варто розглядати не лише як аналітичну модель макросоціальних змін, але й як теоретичний інструмент для розуміння трансформацій вищої освіти у XXI столітті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні маємо широкий перелік дослідників які займаються дослідженням та розвитком мережевої теорії. Серед них варто згадати цілу низку авторів. Так, М. Грехам, У. Дютон, Ф. Стадлер часто співпрацюють і є відомими експертами в галузі соціальних мереж, розробивши ряд моделей та інструментів для аналізу структури та динаміки соціальних мереж, зокрема, досліджуючи питання поширення інформації, формування громадської думки та впливу соціальних зв'язків на поведінку індивідів. Г. Кардосо, Д. Шулер спеціалізуються на аналізі бізнес-мереж та розробили методи для виявлення ключових гравців у мережах, оцінки стійкості мереж до зовнішніх впливів та дослідження інноваційних процесів у мережевих структурах. П. Дей, Р. Суомі, М. Мендес займаються дослідженням складних мереж в різних областях, від біології до соціальних наук, для чого розробили математичні моделі для опису еволюції мереж, досліджували властивості масштабних мереж та їхню роль у різних природних та соціальних процесах. К. Пассос, Д. Барні, Т. Кравченко фокусуються на вивченні впливу мережевих структур на економічні процеси та тому, як мережі сприяють або перешкоджають інноваціям, як мережі впливають на конкуренцію та як мережі можуть бути використані для розробки нових бізнес-моделей.

В українській науці цією проблематикою займаються В. Воронкова, Т. Савельєва, Р. Войтович, О. Найдьонов, Ю. Данько, Л. Рижак, І. Гурова, Н. Капустіна, які проводять дослідження в різних областях, включаючи аналіз соціальних мереж, бізнес-мереж, інформаційних мереж та інше [4, 6, 8, 9].

Незважаючи на значне поширення концепту в соціології, соціальній філософії, політичних студіях, загалом в соціальному пізнанні, він залишається багато в чому незавершеним і внутрішньо суперечливим, відрізняється багато в чому невизначеним характером понятійно-категоріального апарату, неоднозначним тлумаченням базових термінів. Можна сказати, що парадигма мережевого суспільства продовжує перебувати на стадії теоретико-методологічного оформлення, в процесі пошуку певної концептуальної завершеності, необхідної для мінімального теоретичного консенсусу.

Тому *метою статті є* теоретичне узагальнення засад дослідження сучасного етапу розвитку суспільства в межах теорії мережевого суспільства.

Завданнями статті є:

- огляд історичного походження мережевої теорії;
- окреслення ключових понять мережевої парадигми;
- виділення основних рис мережевого суспільства;
- аналіз і оцінка тренду до перегляду мережевої теорії;
- розгляд і оцінка теорії мережевого суспільства в контексті трансформації вищої освіти.

Виклад основного матеріалу

Історичне походження теорії

Розвиток суспільства – це складний та багатоплановий процес, який можна поділити на різні етапи в залежності від соціокультурних, економічних, технологічних і політичних чинників. Саме цьому взагалі виділення та класифікація певних етапів розвитку суспільства є складним завданням. В науковій літературі представлено на цю тему велику кількість варіацій, які пропонуються та відстоюються різними дослідниками. Нижче представлені лише деякі з найвідоміших концепцій:

1. Марксистська концепція формацій, згідно з якою основою розвитку суспільства є спосіб виробництва, який включає в себе продуктивні сили (знаряддя праці, технології) та виробничі відносини

(власність на засоби виробництва). Виділяються деякі основні етапи розвитку суспільств: первіснообщинний лад; рабовласництво; феодалізм; капіталізм; соціалізм; комунізм. Рушійною силою розвитку в цій концепції вважається класова боротьба [28, 29].

2. Цивілізаційна концепція, згідно з якою основою розвитку суспільства є культурно-історичні особливості суспільств, їхні цінності, традиції, форми організації. Етапи розвитку суспільств не виділяються, бо існують різноманітні цивілізації, які можуть розвиватися незалежно одна від одної (наприклад: західна, східна, ісламська тощо). Рушійною силою розвитку вважається взаємодія між цивілізаціями, інновації та культурні зміни. Авторами концепції є Герберт Спенсер – англійський філософ, який зробив значний внесок у розвиток теорії еволюції суспільства. Освальд Шпенглер – німецький філософ, який розробив концепцію загибелі Західної цивілізації та циклічного розвитку різних культур. Арнольд Тойнбі – британський історик, який запропонував свою класифікацію цивілізацій та досліджував їхній підйом і занепад [35, 36, 38].

3. Концепція соціальної еволюції, згідно з якою основою розвитку суспільства є соціальна еволюція, а отже, суспільства розвиваються від простих до складних форм суспільного устрою, за аналогією між розвитком суспільства та біологічною еволюцією. Виділяються наступні етапи розвитку суспільств:

- Неорганічний етап – найпростіший рівень розвитку, коли суспільство складається з невеликих, малодиференційованих груп людей, взаємодія між якими часто носить випадковий характер.
- Органічний етап, коли суспільство стає більш складним і структурованим, виникають різноманітні соціальні інститути, відбувається поділ праці, суспільство починає функціонувати як єдиний організм, де кожна частина виконує свою роль.
- Надорганічний етап – найвищий рівень розвитку, коли суспільство досягає значного ступеня складності і диференціації, виникають такі складні соціальні системи, як держава, економіка, культура, а взаємодія між людьми стає все більш опосередкованою через соціальні інститути.

Рушійною силою розвитку в цій концепції вважається природний добір та боротьба за існування [35].

4. Концепція постмодернізму, в якій відбувається відмова від універсальних законів розвитку, акцентується різноманітність і множинність істини. Етапи розвитку суспільств не виділяються, бо постмодернізм не пропонує лінійної моделі розвитку, а радше підкреслює фрагментарність і нестабільність сучасного світу [23, 22].

5. Концепція інформаційного суспільства, згідно з якою основою розвитку суспільства є інформація та технології, на основі яких виділяються наступні етапи розвитку суспільств: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне (інформаційне) суспільства, де знання і інформація стають основними ресурсами. Авторами концепції є Елвін Тоффлер – американський футуролог, який популяризував поняття інформаційного суспільства і описав його основні характеристики, і Мануель Кастельс – іспанський соціолог, який детально досліджував процеси розвитку інформаційного суспільства і його вплив на різні аспекти життя [37, 14].

6. Концепція світової системи, яка пропонує розглядати світову історію як єдину систему, яка розвивається за певними закономірностями, відходячи від традиційного погляду на історію як сукупність окремих національних держав, що розвиваються незалежно одна від одної. Основою розвитку суспільства є світова економіка як єдина система, що складається з центру, периферії та напівпериферії, де відбувається нерівномірний розподіл багатства і влади. У цій концепції виділяються наступні етапи розвитку суспільства: формування європейської світової системи, епоха індустріалізації, період неокolonіалізму, глобалізація. Рушійною силою розвитку у ній вважається боротьба за ресурси і ринки, експлуатація периферії центром, прагнення країн до зміни свого положення в системі [42].

7. Детерміністська концепція Льюїса Генрі Моргана, основою якої є ідея технологічного детермінізму: розвиток технологій є основним рушієм соціальних змін, тобто зміни в способах виробництва їжі, виготовлення знарядь праці та інших технологіях призводять до змін у соціальній структурі, віруваннях та інших аспектах життя суспільства. На цій основі виділяються три основні етапи еволюції людського суспільства: **дикунство** (що ділиться, у свою чергу, на нижче дикунство (первісне суспільство, на якому люди збирали їжу і полювали, використовували примітивні знаряддя праці), середнє дикунство (поява рибальства, використання вогню, винайдення лука і стріли) та вище дикунство (поява гончарства, розвиток землеробства)); **варварство** (що також ділиться на нижче варварство (одомашнення тварин, початок землеробства). Середнє варварство (винайдення металургії (міді і бронзи)) та вище варварство (винайдення заліза)) і **цивілізація** (поява писемності, держави, міст, розвиток науки і мистецтва). Рушійною силою розвитку тут є технологічний прогрес, себто зміни в способах виробництва призводять до змін у соціальній організації, системі родинних відносин, релігійних віруваннях та інших сферах життя. Л. Морган був одним із перших антропологів, який спробував систематизувати знання про розвиток людського суспільства, а його теорія, хоча й має певні застарілі аспекти, досі залишається важливою для розуміння ранніх стадій людської історії [32].

8. Теорія модернізації, за якою основою розвитку суспільства є лінійний процес розвитку від традиційного до сучасного суспільства. В даному випадку західна модель виступає ідеалом, а серед етапів виділяються традиційне суспільство, перехідний період і сучасне суспільство. Рушійною силою розвитку вважається модернізація економіки, політики та культури, а західна допомога і технологічний трансфер розглядаються як важливі фактори цього процесу [33, 24].

Жодна з цих концепцій не є повною і всеосяжною. Однак, як можна побачити з вищезгаданих концепцій, етапи розвитку суспільства позначаються понад десятком різних назв, що часто є синонімічними, хоча й підкреслюють різні аспекти. Якщо спробувати звести цей широкий перелік концепцій до спільного знаменника, то в найбільш загальному вигляді можна отримати наступні етапи розвитку суспільства:

1. Примітивне / традиційне суспільство;
2. Аграрне / доіндустріальне суспільство;
3. Індустріальне / перехідне суспільство;
4. Постіндустріальне / інформаційне суспільство.

Ці етапи дають абстрактну картину історичного розвитку суспільства, яка є лише узагальненою схемою, а реальний розвиток та еволюція суспільства насправді є складними, багатоетапними та конкретно-історичними процесами для окремих країн та регіонів.

Широко прийнятим є датування початку сучасного етапу розвитку суспільства 70-ми роками ХХ сторіччя. Ці роки знаменуються приходом постіндустріального суспільства, теоретичний опис якого пов'язаний з ім'ям відомого соціолога Деніела Белла, який заклав та розвивав концептуальні засади цього опису. Серед ключових характеристик постіндустріального суспільства (яке часто синонімічно називають також інформаційним суспільством, хоча це більш вузька концепція, яка фокусується саме на ролі інформації як основного ресурсу) Д. Белл виділяє [1]:

- *Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг*: основним видом економічної діяльності стає надання послуг, а не виробництво матеріальних продуктів;
- *Провідна роль теоретичних знань*: наукові знання стають основою для інновацій та економічного зростання;
- *Виникнення нового класу інтелектуалів*: технічні спеціалісти, вчені, інженери та інші фахівці з вищою освітою складають все більш значну частину населення і відіграють ключову роль у суспільному розвитку;
- *Зміна соціальної структури*: відбувається децентралізація влади, зростає роль неформальних організацій та мереж;
- *Нові цінності*: на перший план виходять цінності індивідуалізму, самореалізації, соціальної справедливості.

З того моменту, як Д. Белл сформулював концепцію постіндустріального суспільства як суспільства, яке приходить на зміну індустріальному, не припиняються дискусії щодо того, як правильно ідентифікувати, називати та описувати цю епоху. Науковці вже згадані нами (Б. Уеллман, Я. ван Дейк, М. Кастельс та інші), в цілому погоджуються з загальними висновками теорії інформаційного суспільства, проте часто вважають їх неповними, зокрема такими, що потребують переосмислення та оновлення. Саме тому ці дослідники й пропонували свої концепції та теорії для окреслення сучасного етапу розвитку суспільства. Однією з важливих спроб відповідної реконцептуалізації постіндустріального суспільства є теорія мережевого суспільства, деяких з представників якої ми і пропонуємо проаналізувати детальніше.

Одним із творців теорії мережевого суспільства вважається Баррі Уеллман, який вперше звернувся до цього поняття у роботі «Мережеве місто» [21] і стверджував, що суспільства будь-якого масштабу найкраще розглядати як мережі і «мережі мереж», а не як обмежені групи в ієрархічних структурах. Б. Уеллман робив наголос на індивідуалізованих мережах, що характеризуються «мережним індивідуалізмом», зосереджуючись на трьох основних рівнях мережевого суспільства: робітниках, спільнотах та організаціях. Він стверджував, що завдяки останнім досягненням у сфері ІКТ окремі індивід, спільнота та організації можуть багато чого виграти за рахунок розширення мереж, які більше не мають соціальних та просторових обмежень.

Важливим внеском Б. Уеллмана у теорію мережевого суспільства є наголос на мережі як основі соціального життя. Автор підкреслює, що наше життя організоване навколо мереж - сімейних, дружніх, професійних тощо, які надають нам ресурси, підтримку та інформацію. Він виділяє різні типи мереж, такі як тісні та слабкі зв'язки, локальні та глобальні мережі, причому, за його теорією, кожен тип мережі виконує різні функції в нашому житті. Б. Уеллман досліджував, як розвиток інформаційних технологій змінює структуру та функціонування соціальних мереж, пропонуючи комплексне розуміння соціальних мереж у поєднанні соціологічних, антропологічних та психологічних перспектив та на основі великого обсягу емпіричних даних, що робить його висновки більш надійними.

Однак його дослідження мають певні обмеження. По-перше, автор презентує занадто оптимістичний погляд на соціальні мережі та їхній вплив на суспільство, підкреслюючи переваги мережевих зв'язків, але менше уваги приділяючи негативним аспектам. Зокрема, концепція Б. Уеллмана недооцінює роль соціальної нерівності у мережевому суспільстві: не всі люди мають рівні можливості для створення та підтримки широких мереж, що може посилювати соціальне розшарування. По-друге, занадто статичний погляд на мережі з недостатнім враховуванням динамічного характеру соціальних мереж, які постійно змінюються під впливом технологічних інновацій, соціальних процесів та індивідуальних дій. По-третє, занадто велике зосередження на індивідуальних мережах: хоча вони дійсно є важливими, вони не є єдиним аспектом соціального життя, і важливо також враховувати колективні ідентичності, соціальні рухи та інші макросоціальні процеси.

Незважаючи на ці обмеження, дослідження Баррі Уеллмана залишаються важливим внеском у теорію мережевого суспільства, що стимулював численні дослідження і допоміг краще зрозуміти, як соціальні мережі впливають на життя людей. Однак для більш повного розуміння цього феномену необхідно враховувати також і інші теоретичні перспективи.

Зокрема, однією з таких перспектив є дослідницька пропозиція нідерландського соціолога Яна ван Дейка, якому, як вважається, належить авторство терміну «мережеве суспільство» – а саме 1991 року в однойменній праці [40]. Він визначив мережеве суспільство як суспільство, в якому поєднання соціальних мереж та інтерактивних медіа – мереж (Інтернет, телефон, цифрове радіомовлення) – формує основний спосіб його організації і найбільш важливі структури на особистому, організаційному і соціальному рівнях. Він протиставляє цей тип суспільства масовому типу суспільства, організованому за умов фізичної присутності людей в групах, організаціях та спільнотах [3].

Важливим внеском Я. Ван Дейка до мережевої теорії є детальне дослідження цифрового розриву. Він підкреслює, що доступ до цифрових технологій та навички їх використання нерівномірно розподілені в суспільстві, що призводить до посилення соціальної нерівності, і, відповідно, цифрові технології можуть сприяти соціальній включеності або, навпаки, – посилювати соціальну виключеність. Він досліджує, як різні соціальні групи (за віком, статтю, соціально-економічним статусом) використовують цифрові технології та як це впливає на їхнє життя, зовсім не романтизуючи цифрові технології: вони можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, наприклад, будучи використаними для маніпуляції, спостереження та контролю над людьми. Це забезпечує нам критичний погляд на цифрові технології, підкреслюючи їхню роль у посиленні соціальної нерівності, а міждисциплінарний підхід, в якому поєднуються соціологія, комунікаційні дослідження та інформаційні науки, роблять внесок Я. ван Дейка ще більш вагомим.

Серед обмежень досліджень Я. ван Дейка можна виділити дещо спрощене розуміння цифрового розриву, який часто редукується до питання доступу до технологій та навичок користування на рівні окремих індивідумів, без відповідної уваги до колективних дій та соціальних рухів, які можуть впливати на доступ до технологій. Окрім цього приділяється недостатня увага до таких глобальних аспектів, як цифрова колонізація та цифрова нерівність між країнами. Незважаючи на ці обмеження, роботи Яна ван Дейка залишаються важливими для розуміння мережевого суспільства, зокрема у розумінні, що цифрові технології не є нейтральними інструментами, а мають значний вплив на соціальну структуру та нерівність.

Але через те, що книга Ван Дейка була перекладена англійською лише у 1999 році, найбільшу популярність концепції мережевого суспільства отримала саме інтерпретація М. Кастельса. Саме цей соціолог запропонував розгорнуту інтерпретацію мережевого суспільства і доклав багато зусиль для популяризації та поширення цієї концепції. «Його концепція може бути віднесена до макротеорії, яка прагне пояснити і інтерпретувати сучасне суспільство, яке знаходиться під впливом глобалізаційних та інформатизаційних процесів» [6]. Детально М. Кастельс описав концепцію мережевого суспільства у своїй трилогії «Інформаційна епоха» [13], яка включає роботи «The Rise of the Network Society» («Виникнення мережевого суспільства») [14]; «The Power of Identity» («Сила ідентичності») [15]; «End of Millennium» («Кінець тисячоліття») [16].

Іспанський соціолог аналізував вплив інформаційних технологій та мережевих зв'язків на різні аспекти суспільства, включаючи економіку, культуру, політику та комунікації. Його робота стала фундаментом для розуміння переходу до нового типу суспільства, в якому інформація, комунікації та мережеві зв'язки стають центральними для соціально-економічних структур. Згідно з його концепцією, виникнення мережевого суспільства визначалося самим ходом історії та передумовами, що склалися та відбувалися на початку 1970-х років, серед яких він виокремлює інформаційно-технологічну революцію, а також культурні та соціальні рухи періоду 1960-1970-х років. Саме цей період в історії відзначався масштабною кризою, що призвела до перегляду двох тодішніх соціально-економічних систем – капіталізму і етатизму [14, р. 28]. Дослідники та коментатори М. Кастельса наголошують, що виникнення мережевого суспільства як реальності стало результатом історичного переплетення двох незалежних процесів: революції інформаційних технологій та боротьби в гуманітарній сфері за права людини, фемінізм, захист

довкілля тощо. Взаємодія цих двох процесів спровокувала третій – реконструкцію суспільних відносин на шляху до створення мережевого суспільства [5, 9].

Мануель Кастельс будував теорію мережевого суспільства як подальший розвиток ідеї інформаційного суспільства, віддаючи належне її авторам – Д. Беллу та А. Турену. Проте пізніше, аналізуючи концепцію інформаційного суспільства, він доходить висновку, що інформація та знання, хоча й мають насправді важливе значення в сучасній економіці і в суспільстві в цілому, не є чимось унікальним: так було завжди, і всі відомі нам суспільства так чи інакше були засновані на інформації та знаннях як джерелі влади, багатства і сенсу [30, 31]. Саме тому М. Кастельс переконаний, що специфіка сучасного типу суспільства не може бути зведена виключно до інформації та знань, і доводить, що ця специфіка породжена новою соціальною структурою, яка виникла на основі технологічної парадигми інформаціоналізму та складається з соціальних мереж [18].

З іншого боку, можна також стверджувати, що й мережева організація суспільств існувала протягом історії. М. Кастельс у цьому зв'язку зазначає, що мережеві принципи організації дійсно спостерігалися протягом всієї історії розвитку суспільств, проте майже завжди програвали альтернативним моделям соціальної організації. Перелом відбувся лише в наш час, з появою цифрових інформаційних технологій, які надали мережевим спільнотам небаченої раніше ефективності, позбавивши альтернативні форм соціальної організації їхніх конкурентних переваг [19]. Для М. Кастельса мережеве суспільство за своєю сутністю є обов'язково суспільством глобальним. В історії людства неодноразово проявлялися прояви глобальності, які були пов'язані із змаганням великих гравців, з намаганнями кожного з них підкоряти інших. Попередній історичний досвід показував, що успіх у таких змаганнях був на боці вертикально-інтегрованих систем, які, на відміну від систем горизонтально-інтегрованих (мережевого типу), краще адаптувалися до ситуацій глобального змагання, більш ефективно мобілізували і використовували економічні, політичні, фінансові й військові ресурси. Але наприкінці XX сторіччя глобальна ситуація стала змінюватися на користь мережевого типу соціальної організації, тому М. Кастельс вважає, що нам сьогодні необхідно відмовитися від поняття «інформаційне суспільство» й визначати суспільство у світлі того, що є новим у сучасну епоху, а саме через мережі й інформаційні технології [17]. Він наголошує на зміні акцентів з інформації та знань саме на мережеву організацію суспільства: «Ми повинні відкинути поняття інформаційного суспільства або суспільства знань і замінити його поняттям мережевого суспільства... Я стверджую, що ця реконцептуалізація важлива, оскільки вона має практичні наслідки» [18]. Важливим тепер стає організаційна трансформація та «мережева спроможність інституцій, організацій та соціальних акторів як на локальному, так і на глобальному рівнях» [18].

Серед недоліків теорії М. Кастельса можна зазначити занадто оптимістичний погляд на мережеве суспільство: підкреслюючи потенціал мережевого суспільства для демократизації, він куди менше уваги приділяє таким негативним аспектам, як кіберзлочинність, маніпуляція інформацією та посилення нерівності. Пізніше сам М. Кастельс буде критикувати себе за такий обмежений підхід [20] (див. далі параграф «Перегляд мережевої теорії» у даній статті). Крім того, дослідник має специфічний стиль викладення матеріалу, презентуючи часто занадто абстрактні і не завжди легко застосовні до конкретних соціальних ситуацій ідеї.

Але при всьому тому Мануель Кастельс зробив значний внесок у розуміння сучасного мережевого суспільства, акцентуючись на тому, як інформаційні технології змінюють наше життя, економіку і культуру. Однак, як і будь-яка інша теорія, його ідеї мають свої обмеження і потребують подальшого розвитку.

Отже, М. Кастельс, Б. Уеллман і Я. ван Дайк, хоча і мають спільні інтереси, пропонують дещо різні акценти: якщо другий з них фокусується на мікрорівні соціальних взаємодій, а третій – на цифровому розриві, то перший пропонує більш макросоціальний аналіз, розглядаючи глобальні процеси і трансформацію суспільства в цілому.

Ключові поняття мережевої парадигми

Саме тому не можна забувати при всій увазі до концепції М. Кастельса, що концепція мережевого суспільства є колективним продуктом багатьох дослідників, інтелектуалів та науковців, які зробили і продовжують робити свій внесок у розвиток цієї парадигми в різних галузях соціального пізнання, зокрема в соціальній філософії, соціології, економіці, політичних студіях, культурології тощо. Феномену «мережі» присвятили чимало своєї уваги, крім М. Кастельса, А. Бард, Ж. Бодрійяр, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз та багато інших. Загалом, дискурс мережевого суспільства було збагачено широким переліком термінів – зокрема, «глобальне село» (М. Маклюєн); «мережевий індивідуалізм» і «мережеве суспільство», «спільноти особистості» і «персональна мережа» (Б. Уеллман); «мережа мереж» і «мережа міста» (Б. Уеллман, П. Гревен); «комп'ютерні мережі як соціальні мережі», «внутрішній Інтернет» (Б. Уеллман, Б. Хоган); «гіперпідключеність», «співтовариська віртуальність» і «віртуальна співтоварищескість» (Б. Уеллман, А. Кван-Гаазе); «комп'ютерно-опосередкована комунікація» (М. Туров, Р. Гіц). Однак при такій різноманітності додаткових термінів досі не існує єдиних загальноприйнятих визначень ключових понять

мережевого суспільства. Тому ми пропонуємо окремо провести категоріальний аналіз ключових понять, які є перспективними в концептуалізації мережевої парадигми.

Технологічним фундаментом мережевого суспільства *виступає інформатизм (або інформаціоналізм)*, який, за визначенням М. Кастельса, є технологічною парадигмою, що характеризується розширенням людських можливостей обробки інформації та комунікації завдяки розвитку цифрових технологій. Саме інформатизм створює матеріальну основу для виникнення мережевого суспільства, забезпечуючи інфраструктуру для глобальних комунікацій та обміну даними [18].

Ця інфраструктура розвивається в певному історичному контексті, і саме інформаційна епоха є історичним контекстом, в якому виникає і розвивається мережеве суспільство. Перехід до *інформаційної епохи* пов'язаний з радикальними змінами у всіх сферах суспільного життя, коли інформація та знання стають основними ресурсами, а традиційні індустріальні моделі виробництва поступаються місцем новим, заснованим на інформаційних технологіях.

Якраз такою моделлю є мережа, що виступає фундаментальною одиницею мережевого суспільства. *Мережа* – це надскладна система, яка характеризується полімагістральністю, великою кількістю учасників, відсутністю централізованого управління, свободою, інтегративністю та інтерактивністю, мобільністю й гнучкістю (див. [17]). Вона складається з *вузлів* (акторів, об'єктів) та *зв'язків* між ними, по яких циркулюють *потоки* інформації, ресурсів та впливу, формуючи динамічну структуру мережі [14]: «Під потоками Кастельс розуміє цілеспрямовані, повторювані, програмовані послідовності обмінів і взаємодій між фізично роз'єднаними позиціями, які займають соціальні актори в економічних, політичних і символічних структурах суспільства» [2].

Отож, мережеве суспільство постає новою соціальною структурою, а саме суспільством, в якому соціальні відносини організовані навколо мереж, які активуються за допомогою переведеної в цифрову форму інформації та заснованих на мікроелектроніці комунікаційних технологій. Соціальні структури – це організаційні впорядкованості людей в сферах виробництва, споживання, відтворення, досвіду та влади, виражених в осмисленій, закодованій культурою комунікації (див. [18]), і в такому випадку мережеве суспільство – це суспільство, що ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і неієрархічних моделях комунікації, і, за переконанням М. Кастельса, є соціальною структурою інформаційної епохи аналогічно тому, як індустріальне суспільство було соціальною структурою індустріальної епохи: «Це глобальна соціальна структура, і тому вона відноситься до всіх суспільств, хоча і з надзвичайною культурною та інституційною різноманітністю» [20].

Поняття «інформатизм», «інформаційна епоха», «мережа» та «мережеве суспільство» утворюють комплекс взаємопов'язаних категорій, які презентують сучасні соціальні трансформації. Це лише один з можливих підходів до концептуалізації мережевого суспільства, і, відповідно, це лише короткий перелік ключових понять, який показує необхідність їхнього подальшого уточнення, систематизації, теоретичного синтезу, об'єднання в широкі теоретичні моделі, необхідні для всебічного і поглибленого дослідження реалій мережевого суспільного життя. На жаль, за достатньо широкого переліку ключових термінів для мережевої теорії не існує єдиних загальноприйнятих визначень, а тому від прийняття категоріально-поняттєвого апарату того чи іншого автора залежить, до якої інтерпретації мережевої теорії буде належати дослідження.

Основні риси мережевого суспільства

Мережеве суспільство у XXI сторіччі визначається глибоким проникненням інтернету, мобільних технологій, соціальних мереж та інших засобів електронного зв'язку у всі аспекти повсякденного життя. Тому ми очікуємо від них двох фундаментальних характеристик: по-перше, це наявність у цих суспільствах цифрових технологій мережевого зв'язку та розповсюдження інформації, технологій, які формують базову інфраструктуру, що опосередковує зростаючий спектр соціальних, політичних та економічних практик; і по-друге – відтворення та інституціоналізація в цих суспільствах (та між ними) мереж як основної *форми людської організації* та відносин у широкому діапазоні соціальних, політичних та економічних конфігурацій [10].

М. Кастельс зауважує, що мережі стали найефективнішою організаційною формою суспільства завдяки трьом основним характеристикам мереж, які виграли від нового технологічного середовища: гнучкість, масштабованість і живучість. Під *гнучкістю* розуміється можливість змінювати конфігурацію відповідно до мінливого середовища, зберігаючи свої цілі і змінюючи при цьому свої компоненти: мережі обходять точки блокування в каналах зв'язку, щоб знайти нові з'єднання. Під *масштабованістю* розуміється можливість розширюватися або зменшуватися в розмірі з невеликими перебоями. І, врешті-решт, під *живучістю* розуміється можливість працювати в широкому діапазоні конфігурацій; мережі можуть протистояти атакам на свої вузли і коди, оскільки коди мережі містяться в декількох вузлах, які можуть відтворювати інструкції і знаходити нові способи виконання. Це є перевагою мережі: вона не має центру [14].

Ці характеристики знайшли своє відображення й у вищій освіті, формуючи нові тренди та підходи до навчання. Наприклад, гнучкість освітнього процесу стало одним з головних трендів вищої освіти. Сучасні університети роблять значний акцент на індивідуалізованих навчальних траєкторіях. ЗВО створюють персоналізовані навчальні плани, адаптовані до індивідуальних потреб і темпу кожного студента. Окрім цього, популярність набирають нові формати навчання. Мікронавчання, модульні онлайн-курси, що дозволяє студентам освоювати нові знання та навички у зручному для них темпі і порядку. Такі гібридні формати навчання (поєднання традиційних і онлайн-форматів навчання) дозволяє здобувачам вибирати найбільш зручний для них спосіб отримання знань. Характеристика масштабованості яскраво проявляється у вищій школі у форматі розподілених університетів та глобальної співпраці закладів вищої освіти. Мережеві технології дозволяють створювати розподілені університети, які об'єднують ресурси кількох навчальних закладів. Наприклад, один предмет одночасно викладається для студентів різних університетів спільною командною викладачів. Щодо живучості системи вищої освіти, то тут нам в Україні це добре відомо. ЗВО показали феноменальну стійкість під час пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення. Дійсно, мережеві системи освіти здатні швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, таких як технологічні інновації або соціальні кризи. Підсумовуючи, можна сказати, що мережеве суспільство і, зокрема, ідеї М. Кастельса про гнучкість, масштабованість і живучість мереж, знайшли своє відображення у сучасній вищій освіті. Ці тренди сприяють підвищенню доступності, якості і ефективності освітнього процесу.

Окрім вищезгаданого загальною характеристикою мережі (а отже – й мережевого суспільства) є включення та виключення, яке, як правило, відбувається одночасно: коли хтось включений, то інший виключений. Оскільки мережеве суспільство базується на цифрових мережах, то воно за визначенням є глобальним, бо цифрові мережі не знають кордонів, що, однак, ще не значить, що всі ми включені у ці глобальні мережі. Навпаки, М. Кастельс підкреслює, що включення у мережу відбувається на основі цінності для мережі, адже мережева логіка підштовхує «шукати цінні доповнення скрізь і включати їх, оминаючи і виключаючи ті території, види діяльності та людей, які мають невелику або взагалі не мають ніякої цінності для виконання завдань, покладених на мережу» [12]. Безумовно, це є перешкодою для поширення мережевого суспільства по всьому світу та створює нерівність: «Інформаційні мережі, мережі капіталу, робочої сили і ринки по всьому світові зв'язуються технологіями, корисними функціями, людьми і територіальною близькістю і водночас стають недоступними для населення й територій, що не являють собою цінності та інтересу з точки зору динаміки глобального капіталізму. Це веде до соціального й економічного остракізму окремих суспільних прошарків, районів у містах і регіонах, або навіть цілих країн» [14]. Механізми включення та виключення актуалізують важливі етичні питання. Як забезпечити справедливий доступ до мереж? Як запобігти дискримінації? Яку роль повинна відігравати держава у забезпеченні рівного доступу до мереж та зменшенні цифрового розриву? Чи можна змінити логіку мережі, щоб зробити її більш інклюзивною? Які інструменти та механізми для цього можна використовувати? Загалом це ще раз підкреслює, що мережеве суспільство, незважаючи на свої переваги, має і свої темні сторони, і розуміння механізмів включення та виключення є важливим кроком для побудови більш справедливого та інклюзивного цифрового суспільства.

Ключовою властивістю мережевого суспільства багато дослідників називають саме горизонтальний характер організації мережевого суспільства, тобто що мережа звільнена від бюрократичних посередників (хоча і не завжди). Це характерна риса нової соціальної організації, на відміну від попередньої соціальної форми, яка пов'язана саме з вертикальною владою [8]. Зокрема, це проявляється в тому, що мережеве суспільство – це суспільство доступності інформації. Завдяки технологіям люди мають легкий доступ до великої кількості інформації та її постійного руху. Крім того, М. Кастельс вважає, що інформаційні технології правильніше було б назвати комунікаційними технологіями, оскільки інформація, яка не передається, просто перестає бути актуальною [18]. В цьому процесі значну роль зіграли соціальні мережі, які багаторазово прискорили процес обміну інформацією: велика кількість людей використовує соціальні мережі для життя, спілкування, роботи, обміну інформацією, відпочинку та створення онлайн-спільнот. Такі засоби електронного зв'язку, як месенджери, відеоконференції, електронна пошта стали необхідною частиною сучасної комунікації. Окрім цього, мережеве суспільство дозволяє легко і швидко взаємодіяти на глобальному рівні, завдяки чому глобальний ринок функціонує on-line; онлайн-торгівля стала нормою, а компанії все частіше використовують соціальні мережі для просування своїх товарів та послуг: «Як вказує Кастельс, в економічній сфері віртуалізація привела до створення глобального ринку, в якому національні інститути влади практично втратили здатність управляти світовими потоками матеріальних цінностей та інформації» [2]. Таким чином, мережеве суспільство стає відображенням технологічних та соціокультурних змін, що відбуваються у світі, і впливає на багато сфер людського життя, від економіки та освіти до культури та політики, що потребує більш глибокого дослідження.

Перегляд мережевої теорії

У 2023 році Мануель Кастельс публікує статтю під претензійною назвою «Перегляд мережевого суспільства» [20], де наголошує, що теорія мережевого суспільства дійсно залишається актуальною у третій декаді XXI сторіччя, витримавши випробування історією і зберігши своє аналітичне ядро, але, як він зазначає, теорія вважається релевантною доти, доки вона спроможна бути інструментом для генерування нових знань та розуміння нових соціальних тенденцій. Зокрема, він звертає увагу на деякі нові межі теорії мережевого суспільства та визнає низку помилкових припущень та тверджень, які не отримали підтвердження суспільним розвитком. Серед останніх М. Кастельс визнає надмірний фокус на мережевій державі та поглибленні держав в єдину мережеву структуру, і ця помилка обумовлена безпосередньою участю дослідника у євроінтеграційних процесах. Він визнає, що формування ЄС було однією з найважливіших політичних трансформацій за минулі півстоліття, «однак домінуючою тенденцією XXI століття є повернення сильної національної держави, егоцентричної у своїй стратегії та відносинах з іншими державними акторами та зацікавленими сторонами. Це явно стосується Китаю, який незабаром стане найбільшою економікою світу, а також Росії, яка перебудовує посткомуністичне суспільство на засадах націоналізму. Брекзит сигналізував про межі панєвропейськості та збереження націоналізму як сили. І по всьому світу (від Угорщини та Польщі до Пакистану та Бразилії) старий звір авторитарної держави повертається, щоб грати на глобальному рівні або домінувати на локальному» [20]. Тому дослідник наполягає на формуванні особливого теоретичного підходу для розуміння взаємодії між соціальною структурою, соціальною організацією, культурою та інститутами. Він визнає обмеження власної теорії: «Мережі мають важливе значення, але це не кінець історії» [20].

З іншого боку, Кастельс звертає увагу на інший важливий тренд сучасності – використання сучасних технологій державою для посилення своєї потужності та влади. Тут він має на увазі, перш за все, всеосяжний цифровий нагляд: оскільки люди все більш «живуть» у цифрових мережах, приватність зникає, а нагляд та контроль посилюються, а з досягненням штучним інтелектом свого «повноліття», цей тренд буде лише посилюватися. Оскільки ці цифрові та інформаційні потужності все більше стають на службу державі, то вже можна зі впевненістю говорити, що пророкування глобалізаторів щодо послаблення національної держави не справдилися.

Окрім цього, посилення національної держави дає привід для конфронтації між державами: «Кібервійни сьогодні є правилом, а не винятком. Проникнення в стратегічні мережі держав-суперників є однією з основних стратегій боротьби для всіх державних і недержавних акторів. Це включає в себе потенціал виведення з ладу ключової інфраструктури» [20]. Нам в Україні це добре відомо: за більш ніж 2 роки повномасштабного російського вторгнення ми бачили безліч спроб підірвати ключову інфраструктуру, починаючи від енергетичної та теплової системи і закінчуючи системами зв'язку.

Також М. Кастельс зазначає, що з експоненційним поширенням соціальних мереж стала зрозумілою також їхня руйнівна роль. Він зізнається, що був заражений романтичним ентузіазмом лібертаріанської культури Кремнієвої долини, і визнає, що хибними були початкові спостереження щодо «визвольної ролі самокомунікації та автономії соціальних мереж» [20]. Після масового поширення «фейкових новин» та масового використання ботів стало зрозуміло, що скринька Пандори відкрита: корпорації зацікавлені у максимальному трафіку, що є для них джерелом прибутків. Все це призвело до комодифікації уваги користувачів, підриву довіри до журналістики та традиційної ліберальної демократії, забруднення інформаційного простору та емоціоналізації суспільства. М. Кастельс визнає, що акцентував увагу на «добрій стороні людської природи, забуваючи, що Гоббс завжди був ближчим до істини, ніж Руссо, щодо того, ким ми є як біологічний вид. Таким чином, скринька Пандори випустила разом з визвольними рухами все зло, яке населяє планету, і соціальні мережі стали глобальним сховищем антигуманних цінностей, поширення яких по всій планеті почало переслідувати нас» [20].

Дійсно спостереження М.Кастельса щодо руйнівної ролі соціальних мереж мають відповідні наслідки й у сфері вищої освіти. Ось лише декілька негативних проявів цієї дійсності:

- Поширення кліпового мислення. Студенти звикають до короткої, легко засвоюваної інформації, що ускладнює сприйняття складних академічних текстів.
- Дефіцит уваги. Постійні відволікання в соціальних мережах призводять до зниження здатності зосереджуватися на навчальному матеріалі протягом тривалого часу.
- Зниження концентрації і продуктивності. Часте перемикання між різними завданнями в соціальних мережах негативно впливає на продуктивність навчання.
- Соціальна ізоляція. Залежність від віртуального спілкування може призводити до зменшення реальних соціальних контактів і почуття самотності.
- Залежність від соціальних мереж. Постійна потреба перевіряти повідомлення і оновлення в соціальних мережах може перерости в компульсивну поведінку.
- Проблеми з академічною доброчесністю. Соціальні мережі полегшують списування, плагіат та інші форми академічного шахрайства.

- Інформаційне перевантаження. Величезний обсяг інформації в соціальних мережах ускладнює виділення головного і веде до інформаційного перевантаження.
- Комерціалізація освітніх ресурсів. Соціальні мережі використовуються для просування комерційних освітніх продуктів, що може призводити до зниження якості освіти та її комодифікації.
- Маніпуляція увагою. Компанії використовують дані користувачів соціальних мереж для таргетованої реклами, що впливає на вибір студентів.
- Підрив довіри до академічних джерел. Поширення неперевіреної інформації в соціальних мережах підриває довіру до традиційних академічних джерел знань.
- Розмивання наукової істини. Соціальні мережі сприяють поширенню псевдонаукових теорій і конспірологічних ідей.

Соціальні мережі, незважаючи на свої переваги, мають також і руйнівні аспекти, які впливають на вищу освіту. Університетам важливо розуміти ці ризики і розробляти стратегії для їх мінімізації. Це може включати розвиток критичного мислення у студентів, підвищення медіаграмотності, а також створення безпечних і продуктивних онлайн-середовищ для навчання.

Отже, така аутополеміка М. Кастельса свідчить, що теорія мережевого суспільства продовжує свій розвиток і сьогодні. Мануель Кастельс і досі вважається лідером концептуалізації в даній парадигмі, і сьогодні ми спостерігаємо широкий перегляд його концептуальних основ, які були сформульовані ще наприкінці минулого століття.

Мережева теорія в контексті трансформації вищої освіти

Вища освіта в XXI столітті опинилася в епіцентрі глибоких трансформацій, спричинених технологічним проривом, цифровізацією та глобалізацією. У цьому контексті теорія мережевого суспільства, зокрема її інтерпретація Мануелем Кастельсом, пропонує цінні аналітичні інструменти для осмислення нових освітніх реалій. Застосування мережевої парадигми до аналізу вищої освіти дозволяє краще зрозуміти, як змінилася структура взаємодій, організація знання, роль університетів та студентів у цифрову епоху [17, 34].

Одним із ключових аспектів мережевого суспільства є гнучкість – здатність адаптуватися до нових викликів, не втрачаючи цілісності. У вищій освіті це проявляється в зростанні популярності індивідуалізованих навчальних траєкторій, гібридного та дистанційного навчання, а також у розвитку платформ, які дозволяють студентам обирати час, темп і формат засвоєння знань [25, 26]. Платформи масових відкритих онлайн-курсів (MOOC), електронні освітні середовища та системи LMS (Learning Management System) ілюструють мережеву логіку: вони децентралізують доступ до знань і відкривають нові можливості для навчання, незалежно від географії чи соціального статусу.

Масштабованість – ще одна риса мережевих систем яка сприяє розвитку міжуніверситетських кластерів, спільних освітніх програм та глобальних академічних мереж. Університети дедалі частіше функціонують не як закриті інституції, а як «вузли» у глобальних освітніх екосистемах [41, 27]. Це змінює саму логіку функціонування освітніх інституцій – від жорсткої ієрархії до горизонтальної взаємодії, від локальної автономії до мережевої кооперації.

Третя характеристика – це живучість, яка проявляється у феноменальній здатності освітньої системи до самовідновлення. Пандемія COVID-19 і війна в Україні стали стрес-тестами для університетів. Вони вимагали швидкої мобілізації ресурсів, цифрових рішень і нового бачення викладання. Українські ЗВО виявили здатність трансформуватися у мережеві структури: переходити на дистанційне навчання, створювати партнерства з університетами за кордоном, підтримувати студентів у кризових умовах [39].

Однак мережеві трансформації вищої освіти несуть також ризики. Як зазначає Кастельс у пізніших роботах, інформаційне середовище стає дедалі фрагментованішим, емоційно зарядженим і вразливим до маніпуляцій [20]. Університети мають справу з новими викликами: інформаційним перевантаженням, цифровим розривом, зниженням критичного мислення, проблемами академічної доброчесності в умовах цифрового копіювання [34, 43]. Ризики комодифікації знання, перетворення освіти на ринок послуг та зниження академічних стандартів – усе це підсилює необхідність переосмислення ролі освіти в мережевому суспільстві.

Теорія мережевого суспільства пропонує концептуальний фундамент для аналізу цих змін: від трансформації інституційних моделей до зміни комунікаційних практик, від нових форм мобільності до етичних викликів у цифровій освіті. Саме тому інтеграція цієї парадигми у дослідження вищої освіти є важливим кроком у розвитку сучасної соціології освіти.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теорія мережевого суспільства отримала суттєвий розвиток та широку популярність в тому числі завдяки напрацюванням відомого соціолога Мануеля Кастельса, який концептуалізував сучасний етап розвитку суспільства як мережевий. Базуючись на теоріях постіндустріального та інформаційного суспільства, він звернув увагу на мережевий характер соціальної організації сучасного суспільства. Мережева логіка суспільної організації прослідковувалася в історії й раніше, проте у минулих епохах даний тип завжди програвав альтернативним, вертикально-інтегрованим («імперським») суспільствам.

Ключовими факторами для повсюдного становлення мережевого суспільства наприкінці ХХ сторіччя став розвиток сучасних ІКТ, заснованих на мікроелектроніці. Революція ІКТ дозволила багаторазово пришвидшити рух потоків у мережі, незалежно від того, чи це потоки інформації між вузлами чи будь-які інші, а Інтернет став ключовою технологією мережевого суспільства.

Основними поняттями для мережевої теорії є мережа, вузол, потік, але, втім, варто пам'ятати, що за достатньо широкого переліку ключових термінів для мережевої теорії, на жаль, не існує єдиних загальноприйнятих визначень. Крім цього, від прийняття категоріально-поняттєвого апарату того чи іншого автора залежить, до якої інтерпретації мережевої теорії буде належати дослідження, і це питання є перспективним для подальшого вивчення.

Ключовою рисою мережевого суспільства є горизонтальна форма соціальної організації, а основними характеристиками мережевого суспільства є здатність до постійної реконфігурації, гнучкість, масштабованість, живучість, включення і виключення. Окрім цього, до рис мережевого суспільства відносять доступність інформації, швидкість комунікацій, глобальність та формування нової мережевої культури. Це дозволяє нам говорити про такі наслідки як: демократизація інформації (кожен може бути як споживачем, так і виробником контенту, що призводить до зниження впливу традиційних медіа); зміни у владі (влада розподіляється по мережі, що може призводити до нових форм лідерства і управління); створення віртуальних спільнот (люди об'єднуються за інтересами, незважаючи на географічні обмеження, формуючи нові типи соціальних зв'язків); поглиблення індивідуалізації (можливість самореалізації і самоідентифікації в мережі може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей).

Мережева теорія постійно розвивається та переглядається протягом останніх 30 років. Так, М. Кастельс нещодавно запропонував перегляд деяких початкових припущень, які не відповідають розвитку соціальних процесів, звернувши увагу на те, що технології мережевої організації суспільного життя можуть бути використані для контрсоціальних та контрпродуктивних дій, а також як інструмент контролю та нагляду за думками громадян та як зброя у сучасному світі. Мережеве суспільство є продуктом глибоких технологічних та соціокультурних змін, що відбуваються у сучасному світі, і суттєво впливає на зміст та форму практично всіх сфер людського життя, від економіки та освіти до культури та політики.

Теоретичні напрацювання мережевої парадигми, зокрема у версії Мануеля Кастельса, дають змогу не лише краще осмислити макросоціальні трансформації, а й глибше зрозуміти специфіку змін у вищій освіті. Перехід від централізованих інституцій до гнучких мереж, цифровізація освітнього процесу, а також етичні виклики, пов'язані з нерівністю доступу до освітніх ресурсів, вимагають нових теоретичних рамок. Тому подальші дослідження мережевої теорії в контексті освіти є перспективними для розбудови більш інклюзивної, адаптивної та стійкої системи вищої освіти в інформаційну епоху.

Обмеження проведеного нами теоретичного дослідження, безумовно, полягає в зосередженні більшою мірою на теорії мережевого суспільства в інтерпретації Мануеля Кастельса. Це звужує розуміння такого широкого концепту, як мережеве суспільство, проте дає глибоке та розлоге розуміння цієї теорії окремим дослідником. Крім того, за значної уваги до класиків мережевого суспільства нами не були ураховані напрацювання сучасних дослідників, вітчизняних (українських) в тому числі. Всі вищезгадані обмеження є важливими перспективами, що дістануть своєї реалізації у наступних дослідженнях автора. Адже, зокрема, поза дослідженнями М. Кастельса існує широкий перелік дослідників з різних галузей науки, які продовжують дослідження мережевого суспільства, роблячи суттєвий внесок у розвиток мережевої теорії. Серед потенційних напрямків авторського дослідження хочеться зазначити комплексний і компаративний аналіз різних концепцій мережевого суспільства. В майбутніх дослідженнях передбачається порівняння сильні та слабкі сторони різних концепцій, виділити їх спільні та відмінні риси. Крім цього, нагальним є створення більш всеосяжної теоретичної моделі, яка б враховувала як глобальні, так і локальні процеси, а також взаємодію різних сфер суспільного життя з особливим акцентом на вищу освіту. Така модель має включати створення узагальненого категоріально-поняттєвого апарату мережевої теорії, а для цього планується використання міждисциплінарного підходу у дослідженні, а саме об'єднання зусиль представників різних наукових дисциплін для створення більш комплексного уявлення про сучасне суспільство.

Список використаної літератури:

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ. 1996. С. 194-251. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html>
2. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії // Політус: наук. журнал. 2021. № 1. С. 12-19. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11877>
3. Грушинська Н. Міжнародна конкуренція як чинник формування інформаційного суспільства в умовах необхідності безпеки національної економіки // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2014. № 14. С. 25-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2014_14_7
4. Гурова І. В. Мережеве суспільство як новітній глобальний проєкт розвитку людства // Collective monograph: "Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture". Baltija Publishing. 2022. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-262-3-3>

5. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: політологічний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2015. 20 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/2060>
6. Капустіна Н. Б. Мережеве суспільство: введення в концептуальні основи теорії М. Кастельса // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 21-24. DOI: <https://hdl.handle.net/11300/12680>
7. Кравченко Т. О. Аксіологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми // Філософія науки: традиції та інновації: науковий журнал. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. 2014. № 1 (9). С. 53-63. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/FN_---19_2014.pdf
8. Найдюнов О. Г. Формування нового типу символічного мислення у мережевому суспільстві // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 123. С. 184-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_123_46
9. Рижак Л. Мережеве суспільство: виклики соціальній консолідації // Вісник Львівського університету. 2016. № 18. С. 28-36. URL: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2016/5.pdf
10. Barney D. The Network Society. 2013. Germany: Polity Press.
11. Bell D. The coming of post-industrial society // Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. 2019. Second Edition. Routledge, pp. 805-817.
12. Borja J. and Castells M. Local and Global. London: Earthscan. 1997.
13. Castells M. The information age // Economy, society and culture. 1996. Vol. 1. Blackwell, Oxford.
14. Castells M. The rise of the network society. Blackwell, Oxford. 1996.
15. Castells M. Economy, society and culture: Network society and on the power of identity. Blackwell, Oxford. 1997.
16. Castells M. End of Millennium. Blackwell, Oxford. 1998.
17. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society // The British Journal of Sociology. 2000. №51. Pp. 5-24. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x>
18. Castells M. Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint. The network society: a cross-cultural perspective. UK: Edward Elgar Pub. 2004. Pp. 2-45. URL: <http://socioem.ge/downloads/komunikaciisteoria/eng/Castells%20Manuel%20The%20Network%20Society.pdf>
19. Castells M. The Network Society: from Knowledge to Policy // M. Castells, G. Cardoso (eds.). The Network Society: From Knowledge to Policy. Washington (DC), 2005. Pp. 3-21.
20. Castells M. The Network Society Revisited // American Behavioral Scientist. 2023. №67(7), Pp. 940-946. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027642221092803>
21. Craven P., Wellman B. The network city // Sociological inquiry, 1973. №43(3-4). Pp. 57-88.
22. Derrida J. Of grammatology. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 1967.
23. Foucault M. The order of things: An archaeology of the human sciences. Pantheon Books, New York. 1996.
24. Inkelas A. What is sociology? Prentice-Hall, Englewood Cliffs. NJ. 1966. Pp. 234-237.
25. Laurillard D. *Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology*. Routledge. 2013.
26. Marginson S. *The dream is over: The crisis of Clark Kerr's California idea of higher education*. University of California Press. 2016.
27. Marginson S. Globalisation and higher education: Theoretical insights for innovative research. In J. C. Shin & P. Teixeira (Eds.). *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions*. Springer. 2018.
28. Marx K. Capital: A critique of political economy, volume 1. International Publishers, New York. 1867.
29. Marx K., Engels F. The communist manifesto. International Publishers, New York. 1848.
30. Mazlish B. The Fourth Discontinuity: The Co-evolution of Men and Machines. New Haven, CT: Yale University Press. 1993.
31. Mokyr J. The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress. Oxford: Oxford University Press. 1990.
32. Morgan L. H. Ancient society. Henry Holt and Company. 1877.
33. Parsons T. The social system. Free Press, New York. 1964.
34. Selwyn N. *Distrusting educational technology: Critical questions for changing times*. Routledge. 2014.
35. Spencer H. First principles. Williams and Norgate, London. 1862.
36. Spengler O. The decline of the West. Knopf, New York. 1918.
37. Toffler A. The third wave. William Morrow, New York. 1980.
38. Toynbee A. J. A study of history. Oxford University Press, London. 1934-1961.
39. UNESCO. *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. 2021. Retrieved from URL: <https://unesdoc.unesco.org>
40. Van Dijk J. De Netwerkmatschappij, Sociale Aspecten van Nieuwe Media, Derde, herziene druk, Houten / Diegem, Bohn, Stafleu Van Loghum 1991. P. 260.
41. Waller R. Networks and equity in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2020. 17(14), 1-12.
42. Wallerstein I. The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Academic Press, New York. 1974.
43. Williamson B., & Hogan A. Commercialisation and the pandemic: EdTech and global education policy. *Educational Review*. 2020. 73(4), 501-519.

Отримано 22.04.2024

Прийнято до друку 20.05.2024

MANUEL CASTELLS' PARADIGM OF THE NETWORK SOCIETY: THE POTENTIAL FOR THEORETICAL CONCEPTUALIZATION AND IMPLICATIONS FOR HIGHER EDUCATION

Aharkov Marko – PhD Student of the Department of Applied Sociology and Social Communication, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: mark.agarkov@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>

This article explores the formation and development of theoretical conceptions of the network society. For the purpose of theoretical generalization, the author conceptualizes the paradigm of the network society based on the work of Manuel Castells. The genesis of network theory is examined, along with a number of other theories of societal development. Based on these, the article outlines generalized stages in the evolution of societies. Network theory is presented as a continuation of the post-industrial/information society paradigm. It is emphasized that, at the macro level, network theory provides a framework for analyzing the current stage of social development in the contexts of globalization and informatization. The theoretical contributions of key developers of the network society concept of Barry Wellman, Jan van Dijk, and Manuel Castells are analyzed. Special attention is given to the version of network society theory proposed by Castells, particularly through the attempt to identify the core concepts of the network paradigm. The article underscores the absence of a unified categorical and conceptual framework for the paradigm. It highlights that conceptualizing network society theory allows for a deeper understanding of horizontal social organization as a structural principle that shapes the functioning of key spheres of social life, including the educational sector. The main and most evident features of the network society such as flexibility, scalability, resilience, and inclusion/exclusion are outlined. The network society is presented as one in which social relations are organized around networks, information forms the technological basis, and the information age serves as the historical context in which this society emerges and develops. Particular attention is devoted to the application potential of the latest version of Castells' network theory in the study of modern education systems. The article concludes by identifying directions for further research on this topic, emphasizing the need to focus on the destructive aspects of network technologies.

Keywords: network society, network, Manuel Castells, information age, post-industrial society, network theory, higher education.

References:

1. Bell, D. (1996) 'The coming of post-industrial society'. In: *Modern Western Social Philosophy*. Kyiv, pp. 194-251. Available at: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html> [in Ukrainian]
2. Voynova, E. O. (2021) 'The concept of network society as a structural-functionalist basis for the theory of electronic democracy' *Politicus: Scientific Journal*. 1, pp.12-19. Available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11877> [in Ukrainian]
3. Hrushchynska, N. (2014) 'International Competition as a Factor in the Formation of the Information Society under the Conditions of National Economic Security' *Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. International Relations*. 14, pp. 25-29. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2014_14_7 [In Ukrainian]
4. Hurova, I. V. (2022) 'The Network Society as a New Global Development Project for Humanity'. *Collective monograph: "Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture"*. Baltija Publishing. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-262-3-3> [In Ukrainian].
5. Danko, Yu. A. (2015) Social Networks as a Form of Modern Communication: Political Dimension: Abstract of the dissertation for the scientific degree of Candidate of Political Sciences: specialty 23.00.02 – Political Institutions and Processes. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; I. D. Denysenko (ed.). Kharkiv: KhNPU. Available at: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/2060> [in Ukrainian]
6. Kapustina, N. B. (2020) 'The Network Society: Introduction to the Conceptual Foundations of M. Castells' Theory' *Legal Life of Modern Ukraine: in 3 vols: materials of the International Scientific-Practical Conference* (Odessa, May 15, 2020) / Arakelyan M. R. (ed.). Odessa: Helvetica, 1, pp. 21-24 Available at: <https://hdl.handle.net/11300/12680> [in Ukrainian]
7. Kravchenko, T. O. (2014) 'Axiological Aspect of the Information-Network Paradigm' *Philosophy of Science: Traditions and Innovations: scientific journal*. 1(9), pp. 53-63 Available at: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/FN_--19_2014.pdf
8. Naidyonov, O. H. (2017) 'Formation of a New Type of Symbolic Thinking in the Network Society' *Hileya: Scientific Bulletin*. 123, pp. 184-188. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_123_46 [in Ukrainian]
9. Ryzhak, L. (2016) 'Network Society: Challenges to Social Consolidation' *Bulletin of Lviv University*. 18, pp. 28-36. Available at: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2016/5.pdf [in Ukrainian]
10. Barney, D. (2013) *The Network Society*. Germany: Polity Press.
11. Bell, D. (2019) 'The coming of post-industrial society' In: *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, Second Edition. Routledge, pp. 805-817.
12. Borja, J. and Castells, M. (1997) *Local and Global*. London: Earthscan.
13. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
14. Castells, M. (1997). *Economy, society and culture: Network society and on the power of identity*. Oxford: Blackwell.
15. Castells, M. (1998). *End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
16. Castells, M. (2000) 'Materials for an exploratory theory of network society' *The British Journal of Sociology*. 51, pp 5-24. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x>
17. Castells, M. (1996) *The information age: Economy, society and culture* (Vol. 1). Oxford: Blackwell.
18. Castells, M. (2004) *Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint. The network society: a cross-cultural perspective*. UK: Edward Elgar Pub, pp. 2-45. Available at: <http://socium.ge/downloads/komunikaciisteoria/eng/Castells%20Manuel%20The%20Network%20Society.pdf>

19. Castells, M. (2005) *The Network Society: from Knowledge to Policy* In: *The Network Society: From Knowledge to Policy*; Castells, M., Cardoso, G. (eds.). Washington (DC), pp. 3-21.
20. Castells, M. (2023) 'The Network Society Revisited' *American Behavioral Scientist*, 67(7), pp. 940-946. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027642221092803>
21. Craven, P., Wellman, B. (1973) 'The network city' *Sociological inquiry*, 43(3-4), pp. 57-88.
22. Derrida, J. (1967) *Of grammatology*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
23. Foucault, M. (1966) *The order of things: An archaeology of the human sciences*. New York: Pantheon Books.
24. Inkelas, A. (1966) *What is sociology?* Prentice-Hall, NJ: Englewood Cliffs, pp. 234-237.
25. Laurillard, D. (2013) *Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology*. Routledge.
26. Marginson, S. (2016) *The dream is over: The crisis of Clark Kerr's California idea of higher education*. University of California Press.
27. Marginson, S. (2018) Globalisation and higher education: Theoretical insights for innovative research. In: *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions*, Shin, J. C. & Teixeira, P. (eds.). Springer.
28. Marx, K. (1867) *Capital: A critique of political economy*, vol. 1. New York: International Publishers.
29. Marx, K., Engels, F. (1848) *The communist manifesto*. New York: International Publishers.
30. Mazlish, B. (1993) *The Fourth Discontinuity: The Co-evolution of Men and Machines*. New Haven, CT: Yale University Press.
31. Mokyr, J. (1990) *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford: Oxford University Press.
32. Morgan, L. H. (1877) *Ancient society*. Henry Holt and Company.
33. Parsons, T. (1964) *The social system*. Free Press, New York.
34. Selwyn, N. (2014) *Distrusting educational technology: Critical questions for changing times*. Routledge.
35. Spencer, H. (1862) *First principles*. Williams and Norgate, London.
36. Spengler, O. (1918) *The decline of the West*. Knopf, New York.
37. Toffler, A. (1980) *The third wave*. William Morrow, New York.
38. Toynbee, A. J. (1934-1961) *A study of history*. Oxford University Press, London.
39. UNESCO. (2021) *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. Available at: <https://unesdoc.unesco.org>
40. Dijk, Van J. (1991) *De Netwerkmatschappij, Sociale Aspecten van Nieuwe Media*, Derde, herziene druk, Houten / Diegem, Bohn, Stafleu Van Loghum.
41. Waller, R. (2020) 'Networks and equity in higher education' *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17(14), pp. 1-12.
42. Wallerstein, I. (1974) 'The modern world-system' In: *Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
43. Williamson, B., & Hogan, A. (2020) 'Commercialisation and the pandemic: EdTech and global education policy' *Educational Review*, 73(4), pp. 501-519.

Received 22.04.2024

Accepted 20.05.2024
